
Dick Rijken

Kunstenaars en ontwerpers worden steeds vaker betrokken bij vernieuwing in andere domeinen dan de eigen cultuursector – denk aan duurzaamheidsproblematiek of aan social design. Het werken met meerdere media tegelijkertijd of het samenwerken met professionals in andere domeinen impliceert een heroriëntatie van de artistieke praktijk die niet langer geworteld is in ambachtelijkheid op vormniveau.

Van vormen naar waarden

Hoe kunstenaars en vormgevers werken met betekenis en waarden in de samenleving

Epiloog

Alles verandert en alles blijft hetzelfde. De cultuursector transformeert van een kwetsbaar klein clubje, vol zelfmedelijden en trots, tot een centrale aanjager van vernieuwing in de hele samenleving – van economie tot welzijn. Dat gaat gepaard met verwarring, met het zoeken naar nieuwe begrippen en het afscheid nemen van oude. Traditionele media en disciplines en scheidslijnen daartussen (muziek, beeldende kunst, productontwerpen, interaction design) doen er niet meer toe, maar de essentie van kunst en cultuur, onze eeuwige zoektocht naar betekenis en het vormgeven aan waarden in ons leven, komt sterker dan ooit naar voren. Vanuit een artistieke mentaliteit kunnen kunstenaars en ontwerpers een sleutelrol spelen in het vorm geven aan waarden in onze samenleving.

Ooit waren kunst en design onlosmakelijk verbonden met ambachtelijkheid op vormniveau, met het vaardig beheersen van een vormtaal: beelden maken, muziek componeren, fysieke producten vormgeven. Kwaliteit van kunst of design werd dan ook vaak verbonden aan de mate waarin een maker zich vaardig toonde in het beheersen van een vormtaal. Deze artistieke praktijk is in de loop der jaren op verschillende manieren langzaam veranderd. Maakprocessen zijn inhoudelijker geworden (denk aan conceptueel design), er worden meer vormtalen en media gecombineerd (beeld, geluid, ruimte, beweging, alles kan gecombineerd worden en dat gebeurt op grote schaal), en er wordt vaker gewerkt met vormtalen die we niet van oudsher met kunst of cultuur associëren (wat Tabo Goudswaard doet voor de politie heeft weinig meer met ‘beeld’ of ‘geluid’ of een andere zintuiglijke vormtaal te maken). Bijna alle bijdragen in deze *Boekman* illustreren deze ontwikkelingen, maar ze laten ook zien dat we worstelen met ons denken over kunst en design en het vocabulaire dat we ervoor gebruiken. Wat speelt er in de conceptuele wereld tussen waarden en vormen?

Autonoom én toegepast

Steeds vaker zien we dat kunstenaars en ontwerpers vanuit een persoonlijke motivatie niet kiezen voor de witte of de zwarte dozen van musea en podia als context voor hun werk. In plaats daarvan willen zij zich heel bewust verbinden met de samenleving – met zorginstellingen, buurten, actuele problematiek in de samenleving. Soms om commentaar te leveren of bij te dragen aan het agenderen van een kwestie, maar vaak ook om echt een verschil te maken middels concrete interventies die de wereld daadwerkelijk veranderen. Maar is dat dan ‘autonoom’ omdat het hun eigen keuze is, of is het ‘toegepast’ omdat het gericht is op een concrete verandering? Of is het gewoon allebei, tegelijkertijd? Autonoom toegepast onderzoek? Als iets illustratief is voor de veranderingen waar we mee aan het experimenteren zijn, dan is dit het. Vanuit een persoonlijke keuze voor engagement, vanuit nieuwsgierigheid en betrokkenheid de verbinding met het dagelijks leven verkiezen boven het elitaire isolement van het museum of van het podium.

Syb Groeneveld verklaart in zijn bijdrage bestaande kunst- en ontwerpdisciplines tot geschiedenis, pleit voor ‘antidisciplinariteit’ en merkt op dat veel instellingen zich tegelijkertijd in verschillende kwadranten van zijn structuur bevinden – lees: zowel autonoom als toegepast zijn. Dit herken ik vanuit mijn eigen praktijk bij STEIM. Sommige kunstenaars doen bij ons pure experimenten met geluid of muziek zonder enig voorzien nut of idee van context. Sommige muzikanten willen vanuit hun eigen artistieke motivatie experimenteren met de therapeutische kracht van geluid of muziek in een zorginstelling. We werken zelfs met zorgprofessionals die we uitdagen om fundamentele experimenten te doen in hun praktijk met geluid of muziek. In al die gevallen staat de nieuwsgierigheid van de maker centraal. Soms is de impact in een andere sector een mooi en zuiver onderdeel van die nieuwsgierigheid – en dat is echt heel iets anders dan ‘u vraagt, wij draaien’.

Laten we vooral de autonomie intact houden, en die niet meer afzetten tegen ‘toegepast’, maar liever tegen ‘in opdracht’

Veel auteurs in deze *Boekman* benadrukken het belang van een uitgesproken kritische mentaliteit in de verbinding tussen kunst en samenleving. Die houding is een belangrijke bron van kwaliteit. Laten we vooral de autonomie intact houden, en die niet meer afzetten tegen ‘toegepast’, maar liever tegen ‘in opdracht’. Dan gaat het over wie de vraag stelt, en niet over de aard van een antwoord. Daartussenin staan dan de steeds populairder wordende samenwerkingsvormen die we cocreatie noemen. Er is niets mis met het werken ‘in opdracht’, maar het geeft een zuiverder contrast met ‘autonoom’ dan ‘toegepast’.

U vraagt, wij draaien wat wij zelf willen

In de samenleving zijn het begrippen als innovatie en creativiteit die meer verwarring dan duidelijkheid scheppen. Oppervlakkig beschouwd lijkt het simpel: onze samenleving verandert, kunstenaars en ontwerpers zijn creatief, dus kunnen zij ingeschakeld worden om nieuwe ideeën, producten of diensten te bedenken en te ontwerpen. Maar zo werkt het niet. Klazien Brummel vertelt over de worsteling om antwoord te geven op de politieke vraag naar innovatie vanuit een internationaal economisch concurrentieperspectief, Chris Sigaloff laat zien dat de maatschappelijke effecten van innovatie ook tot meer ongelijkheid kunnen leiden, en Guus Beumer maakt pijnlijk duidelijk dat het maar al te vaak gaat over het kleuren binnen de lijntjes van wat een vragensteller zich bij vernieuwing voorstelt.

We proeven hier een neoliberaal streven naar controleerbare en liefst ook meetbare economische ontwikkeling. Maar in steeds meer sectoren van de samenleving groeit de weerstand daartegen en is deze niet meer te stoppen. Professionals uit allerlei domeinen en vakgebieden beseffen dat de efficiëntiemanie die de laatste decennia in veel domeinen heeft huisgehouden, zich slecht verhoudt tot een steeds sterker wordende vraag om flexibiliteit en betekenis in een netwerksamenleving die complex en dynamisch is. Niet voor niets is de laatste jaren *design thinking* als term en als activiteit sterk in opkomst, met name in andere sectoren van de samenleving.

Bovendien realiseren we ons steeds vaker dat ‘nieuw’ niet altijd ‘goed’ is. De financiële sector was de afgelopen decennia een van de meest innovatieve sectoren in onze samenleving en toont pijnlijk aan wat er gebeurt als creativiteit en innovatie ingezet worden om vorm te geven aan de hebzucht van een kleine elite. Als iets duidelijk wordt uit de verschillende voorgaande bijdragen, dan is het dat kunstenaars en ontwerpers steeds vaker expliciet het kritisch werken vanuit waarden en betekenis centraal stellen in hun praktijk. Nieuw is alleen maar goed als het ook betekenisvol is.

‘Doe ’s creatief’ lijkt dus niet het juiste voorstel aan kunstenaars en ontwerpers. Als culturele makers creatief zijn en nieuwe ideeën of vormen bedenken, dan komt dat bijna altijd voort uit een zoektocht naar menselijke betekenis. Cultuur is

wat wij als mensen doen en denken en aan elkaar tussen groepen en generaties doorgeven omdat we het waardevol vinden. Als de zorgsector gaat over gezondheid en menselijkheid, en het onderwijs over kennis en persoonlijke ontwikkeling, dan gaan kunst en cultuur over menselijke betekenis en waarde. Matthijs van Dijk benoemt dit heel scherp: in wat voor wereld willen wij leven?

Alles kan een artistieke kwaliteit hebben

Kunst en design vullen dus potentieel de conceptuele ruimte tussen waarde en werkelijkheid. ‘Antidisciplinair’ betekent dan vooral ook dat disciplines, media en vormtalen minder relevant worden. Betekenisvol ‘maken’ wordt een proces van het permanent wisselen van beschouwingsniveaus tussen waarden en veel (!) verschillende vormtalen. Dan gaat het om methodologie en om mentaliteit. Hóe werk je vanuit waarden? Hoe breng je je eigen waarden in balans met die van een context waarin je werkt als maker, of als mens? Kunstenaars en ontwerpers hebben zich altijd in meer of mindere mate met waarden beziggehouden, maar door antidisciplinariteit wordt het de kern van hun professionele identiteit.

In mijn onderzoek voor het Kenniscentrum Kunst & Samenleving van kunstacademie Minerva in Groningen probeer ik met docenten en studenten van verschillende opleidingen te werken aan wat we ‘verticale ambachtelijkheid’ noemen: het ontwikkelen van professionaliteit in het schakelen tussen drie verschillende beschouwingsniveaus: waarden, concepten en vormen. Dat omvat het ontwikkelen van een eigen waardebewustzijn, het stimuleren van gesprekken over waarden met verschillende betrokkenen, maar ook het leren samenwerken met professionals uit allerlei disciplines (al dan niet in het culturele veld) die interventies in de werkelijkheid kunnen produceren. Het schakelen tussen de niveaus is een nieuwe vorm van betrokken vakmanschap aan het worden.

Conceptuele schoonheid

We zien hier veel voorbeelden van in sectoren als zorg, welzijn of veiligheid. Een centrale waarde in de zorg is menselijkheid, maar door een neoliberale obsessie in die sector met meetbare en kwantificeerbare protocollen en proce-

dures is menselijkheid verdampt in de praktijk van professionals. Momenteel keert de wal het schip en zien we steeds vaker dat zorginstellingen bereid zijn om in te leveren op waarden als ‘gelijke behandeling’ of ‘veiligheid’ om weer ruimte te maken voor ‘menselijkheid’ of zelfs ‘schoonheid’. Minder procedures en protocollen, meer ruimte voor persoonlijke interpretatie en gesitueerde betekenis.

Kan zorg dan ‘mooi’ zijn? Ja, dat kan, met name volgens zorgprofessionals, maar dat gaat wel veel verder dan leuke kleuren in het interieur of ruimtelijke vormgeving. Het is conceptuele schoonheid, en ligt misschien wel in het verlengde van conceptuele kunst.

Waarden kunnen vertaald worden naar frames en doelen voor vormgeving, en er kan daarna gewerkt worden met allerlei professionals aan concrete interventies. Dat kan gaan over personeelsbeleid, over de aard van gesprekken met familieleden van bewoners, over activiteiten die mensen inspireren, en, o ja, het kan ook gaan over beelden, ruimte of geluid. De kern hiervan is het schakelen tussen de verschillende niveaus als een nieuw soort vakmanschap waarmee we meer aspecten van ons leven een artistieke kwaliteit kunnen geven.

Artistieke mentaliteit

Een 21ste-eeuwse betekenisgever is met name vaardig in het permanent regisseren van verschillende simultane discussies: over waarden, over concepten en ideeën, en over vormen en interventies. En over alle verbindingen daartussen. Dat is een permanent experimenteel en soms rommelig proces dat vanuit een artistieke mentaliteit plaatsvindt. Die mentaliteit komt terug in vele bijdragen in deze publicatie (Goudswaard, Hamel, Beumer, Van Dijk). We doen er onderzoek naar in de onderzoeksgroep van Anke Coumans bij Minerva. En bij STEIM. Ik praat er veel over, met steeds meer mensen. Die mentaliteit is namelijk de kern van ons innovatievermogen, maar laat zich niet of moeilijk definiëren. Dat moeten we misschien ook niet willen. Alles wat belangrijk is in het leven laat zich moeilijk definiëren: hoop, inspiratie, liefde, angst, lef, trots, verlangen, schoonheid, et cetera. En toch gaan we er dagelijks mee om en bepaalt het de keuzes die we maken.

Alles van waarde wordt weerbaar?

Maar hoe doen we dat dan, werken met waarden, vanuit waarden, als we niet echt kunnen of willen meten? Verschillende waarden staan vaak op gespannen voet met elkaar (veiligheid en flexibiliteit, gelijkheid en kwaliteit, et cetera), en zijn vaker wel dan niet geworteld in subjectieve beleving en betekenis. Maar ook daarmee komen we weer terecht bij kunst en design. Als er één sector in de samenleving is die gewend is aan het dagelijks operationaliseren van zaken die zich niet laten definiëren of kwantificeren, dan is dat de cultuursector. En dát vermogen, daar kan de hele samenleving nog wat van leren.

Dit betoog is vooral geschreven vanuit het perspectief van kunst en design, maar ik heb in de afgelopen jaren als lector IT en Samenleving ook vaak te maken gehad met de andere kant van de discussie. De vraag vanuit vakgebieden als Veiligheidskunde of Pedagogiek (jeugdwerk) naar een inhoudelijke en professionele manier van omgaan met diepe menselijke betekenis is groot en oprecht, terwijl de praktijk vastzit in procedures en protocollen. Burgers, patiënten, cliënten, ambtenaren, zorgprofessionals, iedereen wil echte waarde en waarden. We gaan leven in de wereld die we zelf ontwerpen vanuit verbindingen tussen vele vakgebieden en probleemdomeneinen. Daarin kunnen kunstenaars en ontwerpers een sleutelrol spelen. ‘Waardenvolle’ (!) vernieuwing, overal in de samenleving, geïnspireerd door een trotse cultuursector. •

Dick Rijken is directeur van STEIM, onderzoeksleider bij kunstacademie Minerva en lid van de Raad van Toezicht van de Design Academy Eindhoven